

МОВАРОУННАҲР ТАРИХИДА ДАШТИ ҚИПЧОҚНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Маманов Абдурахим Абдухакимович

Самарқанд давлат университети мустақил изланувчиси

Аннотация:

Ушбу мақолада темурийлар давлати тарихи, XIII-XIV асрларда Мовароннаҳр тарихи, иқтисодий ҳолати, сиёсий вазият, географик шарт-шароитлар, қишлоқ хўжалиги ва ушбу ҳудуд билан Дашти Қипчоқ ҳудудининг чегараланганлиги, ушбу ҳудудларнинг тарихий тараққиёт жараёнида ўзаро алоқаси, Дашти Қипчоқ ерларининг географик хусусиятлари ва унинг талаблари асосида шаклланган ишлаб чиқариш усули ва бунинг ортидан келиб чиқадиган тараққиёт хусусиятлари ҳақида илмий фикр ва хулосалар келтирилган.

Калит сўзлар: Ўрта асрлар, темурийлар Мовароннаҳр, Дашти Қипчоқ, географик омил, ишлаб чиқариш усули, суғорма деҳқончилик, кўчманчи чорвадорлик.

Маълумки, ҳар бир халқ ўз тарихий тараққиёти мобайнида бошқа халқлар билан иқтисодий, маданий, сиёсий ва бошқа жиҳатлар бўйича мунтазам ўзаро таъсирда бўлади. Бундай ўзаро таъсирлашув узокроқда жойлашган халқлар билан ҳам амалга ошиши мумкин бўлсада, аммо яқин, яъни қўшни халқлар орасида бундай таъсирнинг аҳамияти шубҳасиз бекиёс катта бўлади. Худди шуни инобатга олган ҳолда Ўрта Осиё-Мовароуннаҳрда юз берган тарихий воқеа-ҳодисаларни ўрганиш, тараққиёт йўли ҳамда омилларини белгилаш учун Ўрта Осиёга яқин қўшни ҳудудлар – Дашти Қипчоқ ва Мўғулистон билан тарихий-жуғрофий нуктаи-назардан танишиб чиқиш эҳтиёжи сезилади. Шубҳасиз, Ўрта Осиё-Мовароуннаҳрга яқин қўшни бошқа ҳудудлар, халқлар ҳам бор албатта. Лекин бу халқларнинг ҳеч бири Ўрта Осиё тарихига Мўғулистон ёки Дашти Қипчоқчалик таъсир кўрсатган эмас.

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

Хўш, нима учун Дашти Қипчоқ ва Мўғулистон Ўрта Осиё тарихида бошқа кўшни ҳудудларга нисбатан каттароқ, муҳимроқ аҳамиятга эга бўлган таъсир кўрсатган?

Бизнинг фикримизча, Дашти Қипчоқ ва Мўғулистоннинг табиий-жуғрофий шароитидан келиб чиқадиган ишлаб чиқариш усули – кўчманчи чорвадорлик ана шу халқларнинг Ўрта Осиёга бошқа халқларга нисбатан муҳимроқ, каттароқ таъсир кўрсатишига асосий сабаб эди.

Маълумки, Ўрта Осиёнинг табиий-жуғрофий ҳамда иқлимий шароити бу ерда ўтроқ турмуш тарзи ва суғорма деҳқончилиқнинг асосий, устувор ишлаб чиқариш усулига айланишига олиб келган. Дашти Қипчоқ ва Мўғулистон эса табиий жуғрофий шароити ва иқлими жиҳатидан кўчманчи чорвачилиқ ишлаб чиқариши учун кўпроқ мос келар эди. Маълумки, ўтроқ халқлар билан кўчманчи чорвадорлар ўртасида доимий равишда савдо-сотик, маданий, сиёсий алоқалар мавжуд бўлган. Шарқ мамлакатлари, аниқроғи, иқтисодида суғорма деҳқончилиқ устувор аҳамиятга эга бўлган жамиятларда тараққиёт тўғри чизикли кўринишда эмас, балки “даврий” кўринишга эгадир. Яъни, иқтисодида суғорма деҳқончилиқ устувор бўлган жамиятларда тараққиёт маълум даражага кўтарилгандан сўнг, қоида тариқасида жамиятда аввал турғунлик, кейинчалиқ эса инкироз-парокандалик рўй беради.

Кўчманчи чорвадорлар, яъни Дашти Қипчоқ ва Мўғулистон аҳолиси худди ана шу пайтда, яъни ўтроқ жамият тушкунликка юз тутаятган, марказий ҳокимият заифлашган ёки бутунлай барбод бўлиб, мамлакат майда бўлақларга парчаланиб кетган бир пайтда бу жамиятларга бостириб кирар ва бу ердаги ўлиб бораётган жамиятни қайтадан тирилтирар-янгилар эдилар.

Ўрта Осиё тарихининг биз тадқиқ қилаётган даври – темурийлар салтанати тарихида ҳам ушбу ҳодиса жудаёқ ёрқин кўринишда юз берган эди. Худди шу туфайли ҳам биз Дашти Қипчоқ ҳамда Мўғулистоннинг тарихий-жуғрофий тасвири билан танишиб чиқишимизга эҳтиёж туғилади.

Дашти Қипчоқ дейилганда – Каспий денгизидан Урал тоғларигача, Ғарбда Венгрия текисликларидан Олтойгача бўлган улкан дашт тушунилади.

Юқорида айтилганидек, бу дашт аҳолисининг асосий машғулоти кўчманчи-чорвачилиқ эди. Кўчманчи-чорвачилиқ инсоният ўрганган илк ишлаб

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

чиқариш усули бўлиб, кейинчалик чорва молларини ем-хашак билан таъминлаш зарурати туфайли одамлар деҳқончилик билан шуғуллана бошлаганлар. Бугунги расмий тарих фанида чорвачилик олдин пайдо бўлганми ёки деҳқончилик деган саволга ҳали –ҳануз ҳаммани тўла-тўқис қаноатлантира оладиган жавоб берилганича йўқ. Лекин энг аввал чорвачилик, ундан кейин эса деҳқончилик пайдо бўлганлигини билдирувчи далиллар мавжуд.

Масалан, Ф. Энгельс ўзининг “Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши” номли асарида чорвачилик деҳқончиликдан аввал пайдо бўлганлигига анча ишонарли бир далил келтиради; “...Бу ерларда донли экинларни экиб ўстириш, энг олдин ҳайвонлар учун ем хашакка муҳтожлик орқасидан келиб чиққанлиги ва фақат кейинроқгина кишиларнинг овқатланиши учун муҳим манбага айланганлиги ҳақиқат бўлса керак”.[1]

Бундан олдинроқ эса Энгельс ўз китобида ҳозирги сўзларига исбот бўла оладиган, исбот бўлганда ҳам энг зўр исбот бўла оладиган далил келтиради: “Европа ва Осиё орийларида ҳайвонларнинг номлари ҳали бир хил бўлган, аммо экиб ўстириладиган ўсимликларнинг номлари деярли ҳеч қачон бир хил бўлмаган.”[2]

Яна бир тадқиқотчи- Жаред Даймонд чорвачилик билан деҳқончилик бир вақтда пайдо бўлган деб даъво қилади. Аммо худди шу Даймонд деҳқончилик чорвачилик пайдо бўлган минтақалардагина пайдо бўлганлигини (Евросиё), чорвачилик бўлмаган минтақаларда эса (Америка, Австралия) деҳқончилик ҳам пайдо бўлмаганлигини жуда ҳам ишонарли исботлаб беради. Яъни, Жаред Даймонд бу иши билан ўзининг аввалги,-чорвачилик ва деҳқончилик бир вақтда пайдо бўлган деган тезисини йўққа чиқаради- модомики чорвачилик пайдо бўлмаган минтақаларда деҳқончилик ҳам бўлмас экан, яъни чорвачилик деҳқончилик пайдо бўлишининг асосий шарти экан, бундан келиб чиқадиган мантикий хулоса шуки, чорвачилик деҳқончиликдан аввал пайдо бўлган.[3] Дашти Қипчоқнинг асосий аҳолиси Ўрта асрларда кўчманчи-чорвадорлардан иборат бўлган. Бу ишлаб чиқариш усули ҳамда турмуш тарзи кўчманчиларни ёшлигиданоқ от миниш, от чоптириш, ҳарбий машқларга ўрганишга мажбур қилар эди. Чунки, доим яйловлар, ўз жонини ва мол-мулкни бегоналардан

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

химоя қилиш зарурати кўчманчиларни ёшлигиданок моҳир чавандоз ва довюрак жангчи бўлишини талаб қилар эди.

Дарё водийларида, ўтроқ турмуш кечираётган жамиятларда вақти-соати келган пайдан бошлаб давлат - ўз фуқароларининг ҳаёти ва мол-мулкни зўравонларнинг тажовузидан химоя қилувчи ташкилот пайдо бўлади. Аммо кўчманчи чорвадорлар жамиятида ҳам вақти-вақти билан сиёсий уюшма – давлат пайдо бўлиб турса ҳам, биринчидан, бу давлат ҳеч қачон ўтроқ жамиятлардаги каби барқарор бўлмаган.

Иккинчидан эса, бу давлат давлат деб аталсада, аммо ўз вазифалари-функцияси жиҳатидан ўтроқ турмуш тарзига эга бўлган жамиятларда пайдо бўладиган давлат вазифалари-функцияларини - ўз фуқароларининг шахсий ва мулкӣ дахлсизлигини зўровонликдан химоя қилиш функциясини ҳеч қачон тўла-тўқис адо эта олмаган.

Кўчманчи-чорвадорлик турмуш тарзи учун энг асосий ижтимоий уюшма – уруғ бўлиб, уруғ оқсоқоли ва кенгаши томонидан қабул қилинган қарор ва тарихан таркиб топган урф-одатлар, кадриятлар асосида бошқарилар эди.

Маълумки, ўтроқ турмуш тарзи билан яшовчи халқларда хусусий мулкнинг пайдо бўлиши билан тарихан қисқа муддатда уруғчилик тузуми барбод бўлади, уруғчилик муносабатлари ўрнида пайдо бўлган давлатчилик муносабатлари минг йиллар давомида бузилмасдан сақланиб қолган эди.

Хўш, нима учун ўтроқ халқларда хусусий мулкнинг пайдо бўлиши уруғдошлик муносабатларини парчалаб юборгани ҳолда кўчманчиларда бу ҳодиса юз бермади?

Бизнинг фикримизча, сабаб шундаки, ўтроқ бой билан камбағал бир уруғдан – ўзаро қон-қардош бўлсаларда, мулкӣ тенгсизлик улар ўртасида рақобат – ўзаро душманликни келтириб чиқаради. Жамиятдаги мулкдор табақа ўз мол-мулкни камбағаллар тажовузидан химоя қиладиган, яъни тартиб ўрната оладиган ташкилот – давлатга муҳтож эдилар.

Аммо, кўчманчи-чорвадор бойнинг асосий душмани ўз қариндоши – камбағал эмас, балки теvarак-атрофдаги бошқа уруғлар, бошқа қабиалар эди. Худди шунинг учун ҳам ўтроқ бой учун камбағал қон-қардоши душман бўлгани ҳолда, кўчманчи бой билан камбағал бир-бирларининг химоячиси эдилар.

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

Худди шунинг учун ҳам кўчаманчи-чорвадор халқларда уруғ ниҳоятда яшовчанлик касб этиб, бу турмуш тарзининг мазкур хусусияти фақатгина Дашти Қипчоқ халқлари тарихигагина эмас, балки унга қўшни халқлар – хусусан Мовароуннаҳр халқлари тарихига ҳам катта таъсир кўрсатган омиллардан бири бўлди дейишимиз мумкин.

Олтин Ўрда – бу давлат Чингизхоннинг набираси Ботухон томонидан асос солинганидан бошлаб, теварак-атрофдаги деярли барча халқлар учун даҳшатли, босқинчи куч бўлиб келди. Аммо Амир Темур замонида келганда Олтин Ўрда анча заифлашган, ўзаро урушлар унинг тинка-мадорини қуритган эди. Ўзаро урушларда рақиблар доимо рақибига қарши курашда ёрдам сўраб, бошқаларга мурожаат қилар эдилар. Масалан, Тўқтамишхон Ўрусхонга қарши урушда ёрдам сўраб, Амир Темурга мурожаат қилади:

“Вақтики Тўқтамиш Ўрусхондин қочиб, Темурийнинг ёнига – Самарқанд келди. Ортидин Эдигей манғит келди, айтди ким Ўрусхон жамъи лашкар қилиб бу тарафка мутаважжих бўлди, деб. Темурбийнинг мадади бирлан Тўқтамишхон Ўрусхонни босиб, Жўғихоннинг халқига эга бўлуб шаҳри Саройда хонлиқ тахтинда ўлтурди. ... Бир неча вақтдан сўнг Амир Темур Эрон мамлакатига отланди. Тўқтамишхон Мовароуннаҳрни холи топуб Самарқандга келиб, бир неча мусулмонларни шахид қилиб, қатл ва ғорат қилиб, қайтиб кетди. Амир Темур бу хабарни эшитиб, қайтиб келиб, Самарқандда турмай Тўқтамишхоннинг устига отланди. Бориб Атил сувининг бўйинда Тўқтамишхон бирлан уриштилар. Ахир Амир Темур нусрат топуб Тўқтамишхон қочиб кетди. Темурий кўб халқни қатл қилди”.[4] Шарафиддин Али Яздий: Амир Темур томонидан Тўқтамишхонни биринчи бор кутиб олиниши ҳақида шундай хабар беради: “Ҳазрат Соҳибқирон Қўчқор мавзесида эди.

Тўхтамиш ўғлон Ўрусхондан кўрқиб, паноҳ тилаб келаётганини эшитди. Ҳазрат Соҳибқирон ҳаялламай, ўзбек бекларидан Туманбекни уни иззат-ҳурмат билан келтириш учун юборди”.[5]

Амир Темур Олтин Ўрда тахтида ўзига қарашли киши бўлишини хоҳлар эди. Тўхтамишхоннинг Ўрусхондан кўрқиб қочиб келиши Амир Темур учун айти муддао бўлган эди.

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

Аммо Тўхтамишхонни Олтин Ўрда тахтига ўтқазиб Амир Темур учун осон кечмади, яъни Тўхтамишхон биринчи гал Ўрусхондан энгилиб, ўзи базўр омон қолади. Иккинчи гал Ўрусхоннинг ўғли уни мағлубиятга учратди. Тўхтамишхон Олтин Ўрда кўшинларидан уч маротаба энгилишига қарамай Амир Темур уни барибир қўллаб-қувватлашда давом этди ва охир оқибат Тўхтамишхон Олтин Ўрда тахтини эгаллашга муваффақ бўлди.

Лекин Тўхтамишхон Амир Темурнинг умидларини пучга чиқарди. Амир Темурнинг Эрон юришига кетганидан фойдаланган Тўхтамишхон Амир Темур давлатига ҳужум қилиб, бу ерларни – асосан Хоразм ва Қуйи Сирдарёни талайди. Амир Темур тутинган ўғлининг бу ишлари ҳақида эшитганида аввал бошда ишонгиси келмайди: “Биз ахир Тўхтамиш билан ота-боламизку!? Нега биз ўртадаги аҳду-паймонни бузишимиз керак? Агар кимда -ким орамизга нифоқ уруғини сочаётган бўлса, у худонинг қарғишига учраши тайин. Биз ундайларни жазолашимиз керак”.[6]

Бу хабарни эшитган Амир Темур ортга – Самарқандга қайтишга мажбур бўлади, ва хиёнаткор иттифоқчи устига қўшин тортишга мажбур бўлади. Амир Темур ва Тўхтамишхон ўртасида Итил (Атил) бўйида бўлиб ўтган жангда Тўхтамишхон энгилди, аммо ўзи қочишга муваффақ бўлди.

Тўхтамишхон Амир Темур давлати ҳудудларига - бу сафар Озарбайжон орқали юриш қилади. Амир Темур “нонкўр” ни жазолаш учун Олтин Ўрдага қарши уч марта юриш қилади. (1388, 1391 ва 1394-1395). Амир Темурнинг Тўхтамишхон билан бўлган Терек жанги ўша пайтдаги энг катта қўшинлар ва энг буюк саркадалар тўқнашуви бўлганлигини мутахассислар таъкидлайдилар.

Ўрта Осиё –Мовароуннаҳр ўз тарихида бир неча бор ана шундай юксалиш-инқироз босқичларини ўз бошидан кечирган. Ўрта Осиёда ҳар бир сафар юз берган ана шундай инқироз-парокандалик босқичида , аҳоли кўплаб қирилиб кетган ва омон қолганлар турли томонларга бош олиб кетган вазиятларда бу ерларга, яъни Ўрта Осиёга Дашти Қипчоқ аҳолиси оқиб келар эди. Биз юқорида кўриб ўтганимиздек, Дашти Қипчоқ аҳолисинингасосий машғулоти-кўчманчи чорвадорликаҳолининг жуда секин, аммо тўхтовсиз ўсиб боришини таъминлар эди. Ўрта Осиёда инқироз-парокандалик босқичи бошланиши

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

пайтиданок, Дашти Қипчоқ аҳолиси Ўрта Осиёнинг унумдор воҳаларига қараб ҳаракат қилар, улар бу ерларда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, янги сулолага асос солар эдилар. Бу ерларга кўчиб келиб ўрнашган Дашти-Қипчоқнинг кўчманчи-чорвадор аҳолиси дастлабки пайтларда, бирдан кўчманчиликни ташлаб, ўтроқ деҳқонга айлана олмас эди. Улар дастлабки пайтларда ярим ўтроқ, ярим кўчманчига айланар, аста-секинлик билан, одатда, иккинчи ёки учинчи авлодга бориб, бутунлай ўтроқлашиб қолар эдилар.

Шундай қилиб кўрамизки, Ўрта Осиёнинг иқтисодий, сиёсий, этник, маданий, маънавий ҳаётида Дашти Қипчоқ ва Мўғулистоннинг ўрни ниҳоятда катта аҳамиятга эга эди. Биз темурийлар салтанати инқироzi тарихини ўрганишда ана шу ҳудудларнинг таъсирини доимо ҳисобга олишимизга тўғри келади.

Адабиётлар рўйхати

1. Ф. Энгельс. “Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. —Тошкент: 1965. —Б. 27.
2. Ф. Энгельс. “Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. —Тошкент: 1965.. —Б. 26.
3. Даймонд Ж. Ружьё. Сталь и микробы. Судбы человеческих обществ. Москва 2010.
4. Абулғозий. Шажараи турк. —Тошкент: 1992. —Б. 99.
5. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. —Тошкент: Шарқ, 1997. —Б. 82.
6. Низомиддин Шомий. Зафарнома 1-жилд. Б-102.